

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЯНИХ УКРІПЛЕНЬ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ

© Оконченко О.М., 2004

Висвітлено генезу укріплень Жовківського замку, досліджено зображення замкових укріплень на історичних картах і планах та подано результати натурних досліджень призматкової фосою з боку середмістя.

Жовківський замок і місто Жовква одночасно закладені Станіславом Жолкевським у 1594 р [1, с. 8]. Для замку було вибрано найбільш захищену територію, до якої підійти неможливо з південного сходу, південного заходу і північного заходу через озеро з болотистими берегами. Північно-східний бік, який не був захищений природними чинниками, укріплено новоствореним середмістям, яке з замком мало спільний оборонний периметр. На випадок можливої небезпеки з боку середмістя північно-східний бік замку був захищений заводненою фосою і бастіонами.

Замок і місто мали окремі власні укріплення, які були гармонійно поєднані в єдиний оборонний комплекс. Однак замок, виконуючи функції резиденції і цитаделі, був самодостатньою автономною оборонною системою. Спорудження замку завершено у 1606 р [2, с. 26]. Автор проекту (ймовірно) Павло Щасливий [3, с. 565].

Жовківський замок є типовим прикладом ренесансного вирішення замкового комплексу на теренах Східної Європи XVII ст. На це вказує ряд ознак, основна з яких – наявність регулярного чотирикутного нарису. Саме такий нарис найчастіше застосовувався у Східній Європі при розплануванні замків за новітніми (ренесансними) вимогами [4, с. 69]. Всі споруди Жовківського замку розташовані симетрично відносно центральної поздовжньої осі, яка, проходячи через в'їзну замкову браму, візуально ділить навпіл палацовий корпус. Окрім того, на наріжниках чотирикутника замку влаштовано п'ятикутні високі башти – пунтоне, повернуті вістрям до передполя. Пунтоне – це вид протобастіонів, п'ятикутна форма у плані яких дозволила усунути мертві поля із зон обстрілу (тобто досягнути ефективної оборони чол фланкуючих елементів, що передувало появі бастіонів староіталійської школи фортифікаційної архітектури) [5, с. 107]. На приналежність п'ятикутних наріжних укріплень Жовківського замку до староіталійської школи фортифікаційної архітектури вказує фланкування фасів (боків чола) пунтоне так, що продовження ліній фасів потрапляє в кути, утворені куртиною і фланком.

Укріплення Жовківського замку є досить пізньою реалізацією системи башт (пунтоне) і стін з огляду на те, що починаючи з XV ст. високі мурі, башти та вежі, які були легкою мішенню для артилерії, поступилися місцем приземкуватим і потужним бастіонам, які могли протистояти нападу регулярної, добре озброєної армії. Проте на землях Східної Європи пунтоне у вигляді наріжників, що захищають чотирикутні регулярні закладення, з'явилися у другій половині XVI ст., а на початку XVII ст. неочікувано досягли свого розквіту [5, с. 109]. Власне система башт і стін призначалася (і була функційно спроможна) для захисту від татар. Татари не мали артилерії, основою татарського війська була маневрова кіннота, яка діяла швидкими наїздами та наскоками [6, с. 70]. Проти такої тактики ведення бою ефективно працювало поєднання високих оборонних стін з баштами, які згідно з новітніми вимогами були трансформовані у пунтоне. Перед цим комплексом, як правило, йшла заводнена фосою або була природна перешкода – така, як болото, озеро тощо.

Оборонні прясла замку творять чотири корпуси, з'єднані з баштами закритими галереями, які примикають до граничних мурів. У галереях влаштовані стрільниці. За часів С. Жолкевського бокові корпуси були одноярусними. Первісно нетиньковані зовнішні фасадні стіни замку, вузькі стрільничні отвори та малі віконця надавали замку неприступного і суворого вигляду [7, с. 63].

Окрім власних мурів, на початку XVII ст. Жовківський замок був укріплений земляними валами, насипання яких розпочато у 1626 р [1, с. 24]. за панування у Жовкві Даниловичів. У результаті цих фортифікаційних робіт укріплення міста (стіни і башти) і замку (стіни і пунтоне) були посилені бастионовим поясом, що було типовим явищем для Європи XVII ст., де при модернізації замків (для покращання можливостей їх мілітарного функціонування) до функціонально застарілих існуючих укріплень добудовували укріплення прогресивніших систем [4, с. 69].

Згадка, датована 1662 роком, вказує на те, що місто (включаючи замок – *прим. автора*) вже повністю оточене валами (бастионовим поясом) [8, с. 14].

У 1670 р. Жовква перейшла у спадок Яну Собеському, який, ставши польським королем у 1674 р., посилив міські укріплення та перебудував Жовківський замок, перетворивши його з неприступної твердині на королівську резиденцію [7, с. 41].

За Я. Собеського під керівництвом будівничих Петра Бебера та Августина Лощі у замку здійснено ряд змін та добудов [3, с. 567]. Шатрові дахи башт, які були покриті дахівкою, замінено на банеподібні, покриті позолоченою мідною бляхою. У замку збільшено більшість віконних прорізів. З південного заходу від замку, між наріжниками п'ятикутних бастионів закладено регулярний парк.

У 1740 р. Жовква перейшла у власність Михайла Казимира Радзивілла. За його безпосереднім розпорядженням у 1741–1742 рр. під керівництвом будівничого Антоніо Кастеллі у замку здійснено ряд перебудов [9, с. 108]. Хоча за М.К. Радзивілла активних робіт при укріпленнях не зафіксовано, згадка 1753 р. дає інформацію про закупку ним у Львові великої кількості артилерії для власних потреб [10, с. 136]. Ймовірно, львівські гармати були використані для посилення та якісного покращання артилерійського парку Жовкви та Жовківського замку зокрема.

У 1787 р. Жовківський замок купив Адам Юзефович (з того часу розпочалась руйнація замку).

У 1887 р. власником замку став Артур Глодовський. Спочатку він продав все, що було рухомим у замку, пізніше (у 1858 р.) з метою розпродажу будівельного матеріалу за його наказом було розібрано замкову каплицю, аркади, головні сходи, портик зі скульптурами і південно-західну наріжну башту. Загальну картину руйнації Жовківського замку доповнила пожежа 1915 р. [7, с. 25]. На початку XX ст. замок було частково відреставровано. На жаль, до нашого часу замок не зберіг як свого первісного неприступного вигляду через зміни і перебудови, які вносив кожен із власників, так і своєї краси і багатства внаслідок численних грабежів і руйнацій.

Сьогодні у загальному об'ємі збереглися усі замкові корпуси, зовнішні мури і башти (крім західної, яка розібрана до першого ярусу) (рис. 1).

Із земляних укріплень замку, на відміну від мурованих, збереглися лише фрагменти. Окрім того, дуже мало відомостей, які стосуються існування і вигляду земляних укріплень.

Аналізуючи зображення укріплень (або їх залишків) на історичних картах і планах Жовкви [11], [12], [13], можна припустити, що бастионові фортифікації замку були розташовані по контуру замкових мурів і склалися з двох п'ятикутних бастионів, влаштованих навпроти західної і південної башт і двох трикутних бастионів, влаштованих на стику замкових і міських укріплень. З боку міста замок був укріплений фосою і потужними земляними укріпленнями, які становили значну загрозу для міста, оскільки ринкова площа (головна площа міста) і прилягаюча до неї забудова повністю прострілювалися із замкових укріплень (рис. 2).

Замок був відділений від середмістя фосою і валом, схематичне зображення яких прослідковується на карті Міга, датованій 1779–1782 рр. [11]. Функціональну необхідність існування укріплень з боку середмістя обґрунтовує С. Маролюа (Marolois S. Fortification au architecture militaire. – Nagaе, 1615. – Maxime I.), який, незважаючи на включення замку в міську систему фортифікацій, наполягає на підкресленій відокремленості замку від міста: "Укріплення замку й міста необхідне, щоб зберегти їх від ворога, а також, щоб тримати місто у шорах. Для цього корисно і можливо створити водну перепону, тримати охорону для міста та замку, щоб ніхто не міг жителів замку турбувати" [14, с. 33].

Замкові бастионові, як і міські укріплення, були виконані на засадах староголландської школи бастионової архітектури, для якої були характерні низькі земляні бастиони. Староголландська школа набула поширення у Східній Європі близько 1620 р [5, с. 112]. Із замкових бастионових укріплень у

рельєфі чітко прослідковуються залишки трикутного північного бастіону. Південну частину замкових бастіонових укріплень було знівельовано частково (фрагменти цих укріплень, можливо, збережені у тілі тераси, яка була насипана за часів Я. Собеського у 80-х рр. XVII ст. для влаштування парку) (рис. 3). Залишки східного прясла замкових бастіонових укріплень повністю знівельовані і їх можна ідентифікувати лише за історичними картами Жовкви.

Рис. 1. Жовківський замок. Сучасний стан

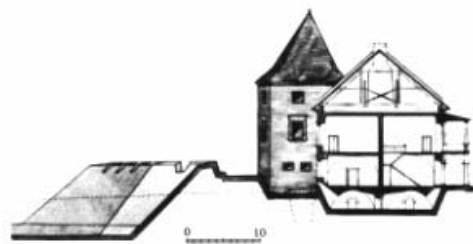

Рис. 2. Укріплення Жовківського замку станом на XVII ст. (Графічна реконструкція О. Оконченко)

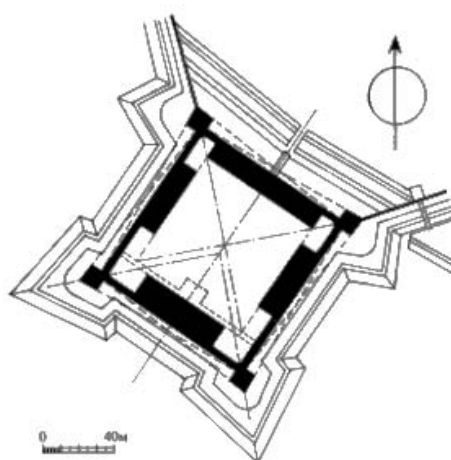
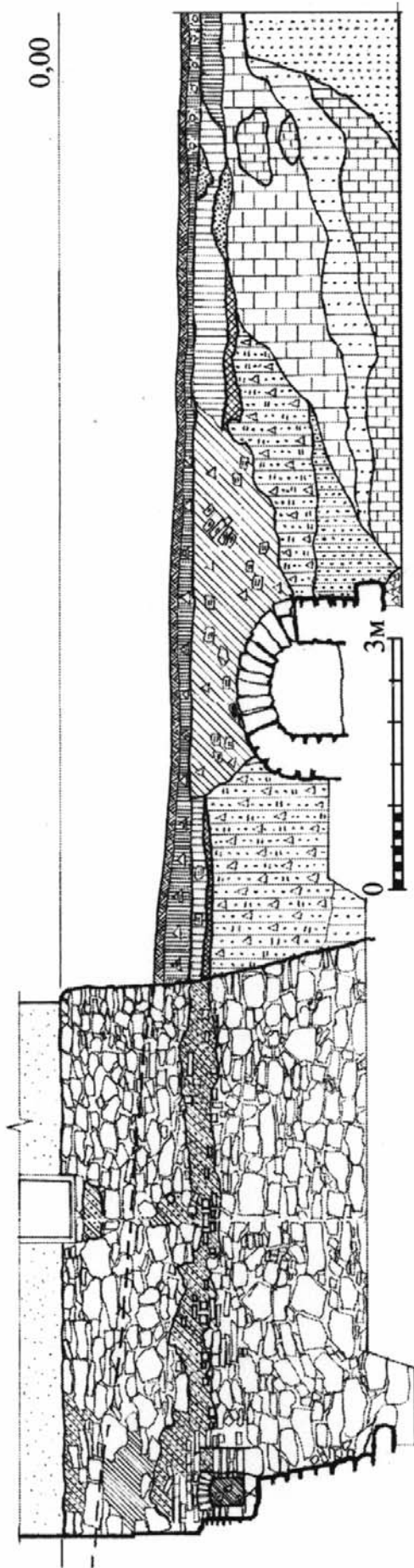

Рис. 3. Переріз за південно-західною куртиною замкових укріплень з видом на південно-західну замкову башту (графічна реконструкція О. Оконченко)

До нашого часу з боку середмістя не збереглося передзамкових укріплень, хоча ще в середині XVIII ст. вони були в хорошому стані, оскільки інвентар з 1750 р. подає інформацію, що перед фронтальним крилом замку з боку ринку був вал і фоса з водою, звідний міст і мортири біля брами [7, с. 46]. Фоса була оскарпована і добре вичищена від намулу [7, с. 125]. Зображення фоси подано на плані, виконаному Антоніо Кастеллі в 1740–1742 рр. для Михайла Радзивілла [15, с. 207] (призамкова фоса, викреслена на цьому плані, має спрощену геометрію нарису, не характерну для укріплень даного періоду і є непридатною для мілітарного функціонування – прим. автора). А вже в наступному столітті, за згадкою, яка походить з 1863 р., замок дуже понищений, перед фронтальним крилом на місці давніх валів і фоси мешканці цієї частини замку заклали собі садочки [3, с. 588]. Вочевидь, замкові бастіонові укріплення і фоса перед замком були знівельовані у кінці XVIII ст., коли для звільнення територій під забудову розпочалося інтенсивне нищення міських укріплень, які втратили своє оборонне значення.

З метою встановлення точних меж передзамкової фоси з боку середмістя, з 20.06.2002 р. до 25.07.2002 р. І.В. Оконченко і О.М. Оконченко було проведено археологічні дослідження біля північної башти (пунтоне) Жовківського замку* (рис. 4, 5).

* За сприяння у проведенні досліджень автор висловлює подяку п. М.В. Кубаю та п. Ю.В. Лукомському.

Стратиграфія за В – Г

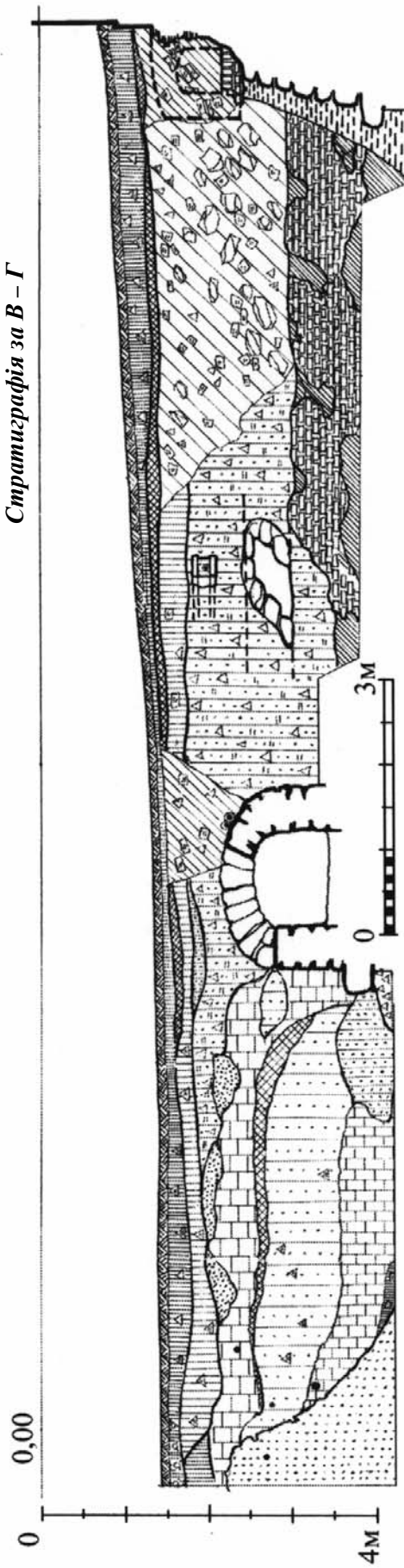

Рис.4. Розкоп біля північної башти жовківського замку (з боку середмістя)

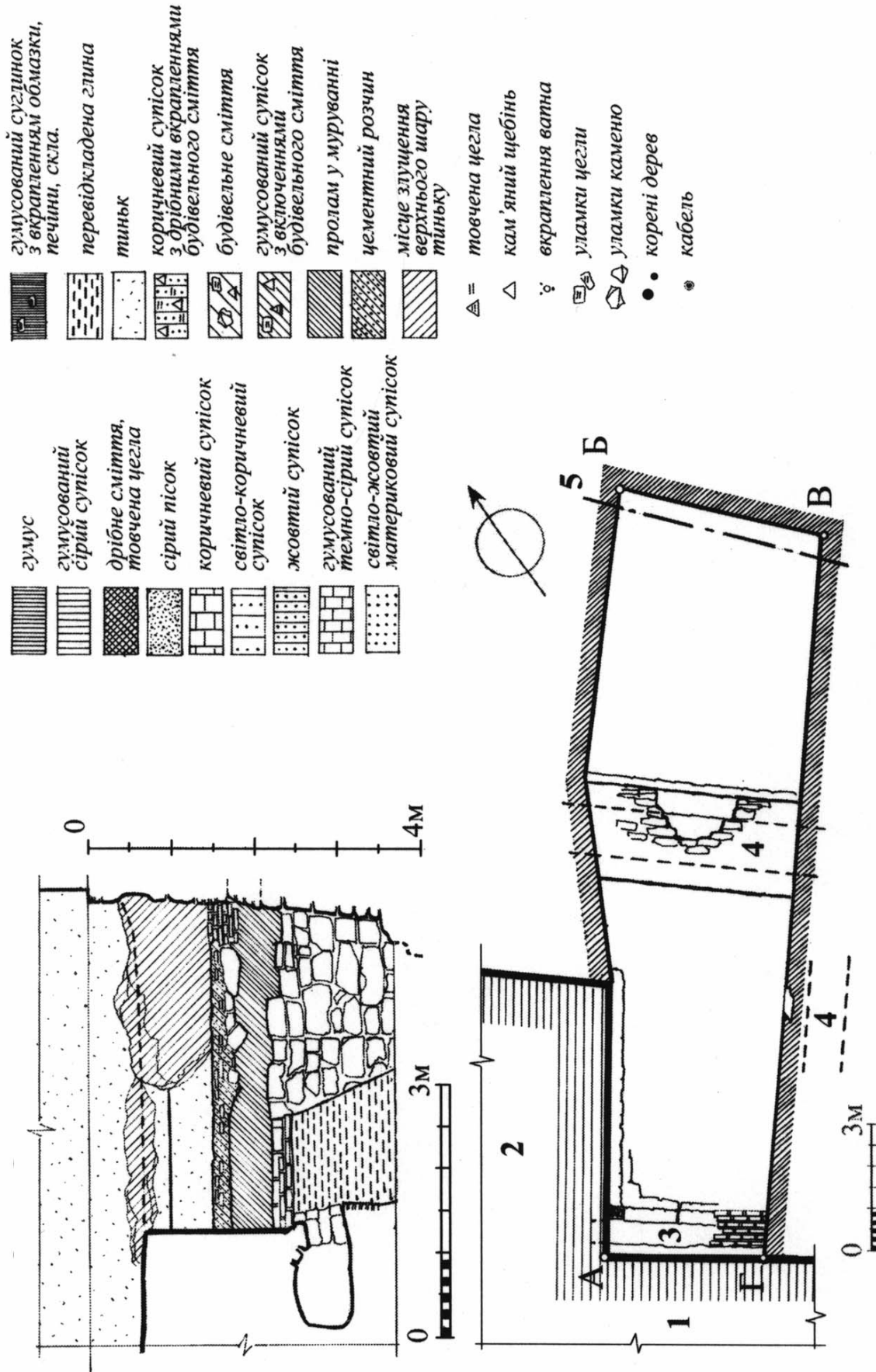

Рис. 5. Розкол біля північної башти жовківського замку (з боку середмістя) 1 – північно-східне крило жовківського замку; 2 – північна башта; 3 – залишки дренажної системи; 4 – колектор; 5 – верхній обріз стіни фосо

Біля східного фланку північної замкової башти (пунтоне), починаючи від північно-східної стіни замку у напрямку до ринкової площі було влаштовано розкоп шириною 4 м і довжиною 18 м. За позначку 0.00 взято верхній обріз кам'яного цоколя північної замкової башти. За прив'язкою, рівень сучасної поверхні біля замку має ухил у бік ринкової площі. Рівень сучасної поверхні біля замкової стіни $-0,70$ м, а рівень сучасної поверхні землі на крайній північно-східній межі розкопу дорівнює $1,50$ м.

Фундамент північно-східної стіни замку і північної башти був досліджений до позначки $-4,30$ м. У розкоп постійно прибувала вода, яка піднімалася до позначки $-3,50$ м (відкачування води помпами не давало відчутних результатів).

На замковій стіні (нижче рівня сучасної поверхні на $0,20$ м) на позначці $-1,00$ м зафіксовано обріз цоколя, виконаного з тиньку. При цій же стіні на позначці $1,50$ м зафіксовано залишки дренажної системи, влаштованої на початку ХХ ст. під час реставрації північно-східного крила замку [7, с. 25]. Дренажний канал примурований до замкової стіни. Внутрішні розміри каналу у перерізі $\approx 50 \times 50$ см. Канал виконаний з цегли розміром $29,5 \times 15 \times 6,5$ см на цементному розчині і перекритий лучковим склепінням. Під каналом збереглися залишки жирної глини, якою було виконано обмазку фундаментів. На кам'яному фундаменті замкової стіни, на відстані $1,60$ м від башти, внаслідок відсутньої перев'язки каменів чітко прослідковується шов. Окрім того, фрагмент кам'яної кладки фундаменту стіни корпусу біля башти різниться від решти фундаментів гладкою фактурою каменів.

Фундамент башти виконано з тесаного каменю. У межах позначок $-1,40 \div -1,90$ м зафіксовано закладення смуги неглибоких вивалів цеглою і цементним розчином за усією довжиною цоколя башти, що вказує на існування денної поверхні тривалий час на рівні $-1,80 \div -1,90$ м, окрім того, у цьому рівні у розкопі зафіксовано дуже щільне нашарування дрібного сміття та товченої цегли (товщина шару $5 \div 10$ см).

У розкопі на глибині $-2,15$ м у напрямку на північний схід на відстані $10,10$ м від стіни замку зафіксовано верх склепіння колектора, спорудженого одночасно із засипанням фоси. Напрямок колектора (на досліджуваній ділянці) є паралельний напрямку фланку башти. Ширина колектора з тесаного каменю $-2,20$ м. Низ колектора знаходиться на позначці $-3,95$ м, під ним подушка з щебеню. На відстані 4 м від фланку башти зафіксовано відгалуження колектора у бік замку.

У напрямку на північний схід на відстані $17,80$ м від кута примикання стіни замку до башти (стратиграфія за А – Б) та на відстані $16,70$ м від стіни замку (стратиграфія за В – Г) зафіксовано верхній обріз регулярної фоси, сток якої прослідкований до позначки $-4,20$ м. Фоса виконана у материковому супіску. Хоча оскарпування фоси не зафіксовано, на його існування вказує стрімкий сток фоси, окрім того, відсутність нашарувань на стоку фоси свідчить про те, що фоса була засипана відразу після демонтажу оскарпування. Зафіксовано напрям фоси на досліджуваному відтинку, який вказує на звуження фоси у бік замкового в'їзду.

Результати досліджень дозволили визначити габаритні розміри та напрям фоси, що значно доповнило інформацію про укріплення другої лінії Жовківського замку.

Пониження рельєфу у напрямку від ринкової площі до замку після засипання фоси спричинило підмочування замкових стін стічними водами, у зв'язку з чим проводилося постійне досипання ґрунту для нівелювання ухилу в бік замку, що не дало бажаного результату, а лише значно погіршило загальний вигляд споруди і призвело до порушення сприйняття загальних пропорцій замку, оскільки різниця між сучасним рівнем денної поверхні і рівнем поверхні підосви стоку валу (тобто верхньої межі фоси перед замком) коливається від 1 до $1,5$ м.

Сьогодні у Жовківському замку проводяться реставраційні роботи. Проте для відновлення культурно-естетичного потенціалу цієї пам'ятки необхідно, окрім реставрації існуючих мурів та башт, позначити або при можливості відтворити земляні замкові укріплення, які створять завершений образ укріпленого замку-резиденції. Тобто першочерговою метою при реставрації замку повинно бути не відновлення деталей оздоблення, а створення середовища, яке було б максимально сприятливим для комплексного сприйняття замку.

1. Baroncz S. *Pamiętki miasta Zolkwi*. – Lwów: Drukiem Piotra Pillera, 1852. – 139 s. 2. Калика Я.Ф., Яремич Г.Р. *Нестеров: путівник*. – Львів: Каменярь, 1990. – 126 с. 3. Aftanazi R. *Materialy do dziejow rezydencji*. – Warszawa: Polska academia nauk, 1990. – Т. VII a. – 696 s. 4. Guerin B. *Zamki w Polsce*. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s. 5. Bogdanowski J. *Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte*. – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 611 s. 6. Шевальє П'єр. *Історія війни козаків проти Польщі* – Київ: Томіріс, 1993 – 222 с. 7. Osinski M. *Zamek w Zolkwi*. – Lwów: Nakładem tow. Opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie, 1933. – 143 s. 8. Великий В., Голяк В., Ковальчук М., Литвин М., Науменко К. *Жовківщина: Історичний нарис*. – Жовква-Львів-Балтимор: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. *Земляцьке об'єднання "Жовківщина"*. – 1994. Т. 1. – 326 с. 9. Ковальчик Є. *Святиня слави роду Радзивиллів у замку в Жовкві // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару*. – Жовква – Львів, 1998. – с. 106–113. 10. Tomkiewicz W. *Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971. Т. XVI. – s. 93–137. 11. Mieg F. von, *Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779–1782, Kriegsarchiv in Wien – Nr. V. IXa*. – 390 s. 12. ЛДІА України у Львові. Ф. № 146, оп. № 88, спр. № 1139 (1841 рік). Брульйон – план м. Жовкви. 13. ЦДІА України у Львові. Ф. № 186, оп. № 5, спр. № 234 (1854 рік). Кадастрова карта м. Жовкви. – 4 арк. – I ч., арк 2. 14. Луна К. *Малі міста Поділля XVI–XVII ст.: проблема стилю // Архітектурна спадщина України*. – К.: Українознавство, 1997. – № 4. – С. 30–39. 15. Bernatowicz T. *Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłow w Zolkwi w swietle nieznanego planu Antonia Castello // Ikono Theka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego*. – Warszawa: W-wo Neriton, 1998. – № 13.

УДК 72.03.725.183

І.В. Оконченко

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів

ЛЬВІВСЬКА ЦИТАДЕЛЬ ЯК ПРОЯВ МІЛІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

© Оконченко І.В., 2004

Розглянуто ідеологічні та соціально-політичні передумови виникнення укріплень львівської Цитаделі, узагальнено відомості різних авторів стосовно передісторії цієї території та етапів будівництва цитадельного комплексу, висвітлено об'ємно-просторові характеристики укріплень та стан їхнього збереження.

Дослідження фортифікаційних укріплень Цитаделі, які є невід'ємною частиною львівського пейзажу та матеріальним відображенням історії нашого краю, сприяє кращому розумінню історичних процесів, які передували та були пов'язані зі спорудженням цих укріплень. Окрім того, львівська Цитадель – єдиний в Україні комплекс фортифікаційних укріплень середини ХІХ ст., який дійшов до нашого часу майже без змін. У різних аспектах тема львівської Цитаделі піднімалась науковцями неодноразово. Перш за все варто згадати праці В. Вуйцика, Е. Малаховіча та М. Юрчакевича. Окремі питання розгорнуто в працях М. Орловіча, Й. Бялині-Хлодецького, І. Макаревічевої, І. Крип'якевича, Й. Гронського, Ф. Яворського, Т. Максимюк, К. Присяжного, Я. Новаківського, Р. Могитича, Б. Мельника, У. Піхурко та ін.

У дослідженнях В. Вуйцика [1, с. 1–6] детально описано етапність спорудження укріплень Цитаделі та коротко подано передісторію терену.

У працях Е. Малаховіча [2, с. 243–253] детально висвітлено Цитадель як потужний глибокошелонований оборонний комплекс та подано основні об'ємно-просторові характеристики укріплень Цитаделі зі вказанням їх підпорядкованості.